

Article

A Historia e a Memoria da disidencia sexual en Galicia: un camiño por percorrer

Daniela Ferrández Pérez

Contratada postdoctoral Margarita Salas.

Grupo HISTAGRA (Universidade de Santiago de Compostela)

/ Centro de Estudos Sociais (Universidade de Coimbra).

Keywords

Sexual Dissidence

Public History

LGBT+ Memory

Trans History

Palabras clave

Disidencia sexual

Historia pública

Memoria LGBT+

Historia trans*

Abstract

Even though in recent years we have seen an increase in academic works on the history and memory of sexual dissidence, this is a subject that remains completely absent from policies on memory developed by public administrations and from educational curricula. However, the dissemination of this field of studies is fundamental to broaden social awareness about equality and non-discrimination of LGBT+ people, since it could teach that sexual and gender diversity is not a present-day creation, but rather a human characteristic that has been expressed in different ways depending on the society and context. It also teaches how to identify and (de)construct certain ideas that feed LGBTphobic discourses, their origin and meaning throughout contemporary history.

Situated in the Galician space, this article will attempt to develop these ideas around the importance of the dissemination of the history and memory of sexual dissidence, both for the public in general and for LGBT+ movements in particular. In order to do this, we will interrogate some of the key concepts with which to (re)construct these knowledges, with the intention of its recovery becoming an inclusive process capable of overcoming omission and manipulation.

Lastly, we will reflect on the importance of multidisciplinary, networking and constant collaboration with LGBT+ collectives in the elaboration and implementation of these proposals.

*A Historia e a Memoria da
disidencia sexual en Galicia:
un camiño por percorrer*
Daniela Ferrández Pérez

Resumo

Embora nos últimos anos asistamos a un incremento dos traballos académicos sobre a Historia e a Memoria da disidencia sexual, continúan a ser materias totalmente ausentes tanto das políticas desenvoltas polas administracións públicas como dos currículos educativos. Con todo, a divulgación deste campo de estudos resulta fundamental para estendermos a consciencia social sobre a igualdade e non discriminación das persoas LGBT+, xa que ten a capacidade de ensinar que a diversidade sexual e de xénero non é unha creación do presente, mais si unha característica humana que se expresou de modos diferenciados conforme a sociedade e o contexto. Ensina, tamén, a identificar e (de)construír certas ideas que alimentan discursos LGBTfóbicos, a súa procedencia e o seu significado ao longo da Historia.

Situándonos no espazo galego, o artigo tentará desenvolver estas ideas ao redor da importancia da divulgación da Historia e a Memoria da disidencia sexual, tanto para a cidadanía en xeral como para os movementos LGBT+ en particular. Para isto, preguntámonos sobre as chaves conceptuais coas que (re)construír estes coñecementos, coa intención de que a súa recuperación sexa un proceso inclusivo, capaz de sobreporse á omisión e terxiversación.

Por último, reflexionaremos sobre a importancia da multidisciplinariade, o traballo en rede e a colaboración constante cos colectivos LGBT+ na elaboración e posta en práctica destas propostas.

*A Historia e a Memoria da
disidencia sexual en Galicia:
un camiño por percorrer*
Daniela Ferrández Pérez

When the existing history and culture do not acknowledge and address you— do not see or talk to you—you must write a new history, shape a new culture that will.
—Marlon Riggs.¹

1. Introducción

Coñecemos por Historia o estudo das sociedades pasadas, mais poucas veces nos preguntamos que significa o pasado alén dun mero marco temporal. O pasado é ese ente que atravesas dúas cuestións que aínda que sexan formuladas en conxunto non son a mesma cousa, isto é, a Historia e a Memoria. Para Enzo Traverso (2011), mentres que a Historia é un traballo de reconstrución e (re)interpretación crítica do pasado, a memoria é un conxunto de lembranzas elaboradas pola sociedade que poden ser individuais ou colectivas. O pasado é, polo tanto, algo que (re)visita constantemente o presente a través do seu rescate pola Historia e que ten un sentido político e social á hora de construír memoria. Non é difícil atopar referencias a este cando consumimos produtos audiovisuais, algúns deles ambientados nese mesmo pasado. Cando saímos á rúa camiñamos por avenidas bautizadas cos nomes de persoas ou acontecementos que consideramos históricos. Cando lemos, escoitamos novas de prensa, ou mesmo cando conversamos con outras, ese pasado (re)aparece para situar, para explicar ou mesmo para lexitimar.

Nese senso, a Historia Pública nace coa intención de facilitar representacións do pasado construídas dende o rigor profesional e que sexan capaces en todo momento de nutrirse e nutrir discusións públicas sobre este. Así, a Historia Pública abre o debate cara á sociedade sobre aquelas memorias que se consagran institucionalmente, implicando nel as profesionais da Historia e as súas achegas sobre os significados do pasado.²

Sen dúbida, unha das significacións que lle damos ao pasado no presente é o de dotar ás cousas de lexitimidade. Isto débese a que, cando un elemento do presente ten unha proxección temporal que podemos trazar nos nosos imaxinarios e que admitimos como unha peza válida da nosa identidade, gaña a lexitimidade de permanecer entre nós. Nese senso, a especialista en Historia Pública Diane F. Britton define a memoria como un acto de construción emprendido en apoio á identidade. As construcións sobre o pasado que como sociedade admitimos como válidas fálannos, polo tanto, sobre quen somos e que valoramos como sociedade, conformando unha estrutura de crenzas que achega sentido e significado ás vidas das persoas e dos grupos sociais (Britton 1998: 158).

Con todo, o xeito no que se configuran aqueles elementos considerados dignos de lembrar son froito dunha selección —ou duns patróns de selección— aprendidos e repetidos durante décadas. A modo de exemplo e volvendo ás referencias anteriores, non é difícil ver como ese pasado que se perpetúa nomeando as rúas polas que transitamos responde maioritariamente ao de homes brancos de clase alta e cunha boa posición social. As súas fazañas, batallas, guerras, matrimonios, descubrimentos ou cargos políticos entran dentro do que cómpre lembrar, do que oficialmente se considera 'histórico', deixando fóra ou situando á marxe outras cuestións que non cumpren funcións aparentes nos relatos hexemónicos do que

1

Cita do director de cine Marlon Riggs, en Graves (2012: 466).

2

Manifiesto da Asociación Española de Historia Pública [En liña] <https://www.historiapublica.es/> [última consulta: 24/10/2023].

A Historia e a Memoria da disidencia sexual en Galicia: un camiño por percorrer
Daniela Ferrández Pérez

3

Como di Cecilia Pérez Winter, 'si bien el patrimonio [e, engadimos, a memoria oficial e institucional] debería incluír y representar los diferentes aspectos de la identidad de un país o una localidad, con cierta frecuencia existe una invisibilización de algunos sujetos y elementos que componen la diversidad identitaria de un territorio' (2014: 543).

fomos, do que somos e do que debemos ser.³ Como di Graves, 'if you do not have a history, your very existence is questioned' (2012: 467).

Para Halbwachs, a selección de memorias ten lugar nun plano da vida circunscrito ao mundo socialmente institucionalizado, onde os centros políticos, relixiosos, educativos ou económicos constrúen os relatos oficiais que han de conformar a nosa identidade e que se contraponen con outras memorias subalternas (citado por Carretero Pasín 2008: 96). Ditos relatos oficiais excluiron sistematicamente as memorias da disidencia sexual, arrastradas ás marxes a través da patoloxización, a criminalización, e a invisibilidade, nun intento por parte do poder, e dunha biopolítica baseada na defensa do binarismo, de xestionar as ansiedades que a existencia de sexualidades disidentes xeraba na norma sexual.

A pesar disto, nas loitas polos sentidos do pasado, estas memorias non oficiais construíronse, sostivéronse e loitaron por seren escoitadas (Da Silva e Talbot 2020: 543). Xeraron un patrimonio material e inmaterial que evidencia a participación das disidentes sexuais nas sociedades históricas, á vez que manifesta os procesos de discriminación que estas persoas sufriron durante o transcurso dos tempos (Fernández Paradas 2017: 130). Como di Belén Romero, dar conta da súa continxencia é a chave para conformar unha sociedade máis inclusiva con outros xeitos de vida (Romero 2017: 99), até hoxe, e aínda hoxe, subalternos e nas marxes do considerado válido e lexítimo, do que forma parte da nosa identidade.

Nos seguintes apartados reflexionaremos sobre a investigación e a divulgación da Historia e a Memoria da disidencia sexual en Galiza proponendo algunhas ideas para percorrer os camiños que abre esta nova epistemoloxía.

2. Unha Historia sen esencialismos como base para unha memoria inclusiva

Con base nisto entendemos que a Historia pública da disidencia sexual ten un valor social que supera amplamente a necesidade implícita de aumentar o noso coñecemento das sociedades pasadas. Como acabamos de ver, as vidas, as historias e os acontecementos protagonizados por persoas que racharon cos mandatos normativos con respecto ao sexo, o xénero e a sexualidade contribúen a expandir a lexitimidade de pertencer á nosa sociedade ata aquelas disidentes sexuais que foron excluídas da identidade colectiva. De feito, os inicios da Historia da disidencia sexual tiveron lugar no traballo das activistas lesbianas e gais que, alén da vontade de coñecer o seu pasado, comprendían as limitacións políticas que tiñan os movementos sociais que carecían dunha base histórica (Graves 2012: 467). Un exemplo podémolo observar no texto titulado 'O noso nacemento, a nosa historia' (Fig. 1), elaborado en 1980 pola Coordinadora de Colectivos Gais de Galicia.

A coordinadora que publicou este texto constituírase ese mesmo ano. A pesar diso, a través do título do texto fica presente a idea de se recoñecer como un colectivo con historia, asumindo a bagaxe das que precederan e sementando un pouso para as que virían. De feito, observamos no riscado da expresión 'de este ano', substituída pola de 'do 80 coa ocasión da celebración...', unha intención de perdurar na memoria, pois trata de situar unha hipotética lectora que se achegue ao texto desde un marco temporal futuro.

O proceso de recuperación destas historias e memorias non consiste en sumar novas referencias que integren os relatos oficiais sobre o que somos, senón que admitilas como parte da nosa identidade cuestiona estes relatos e

*A Historia e a Memoria da
disidencia sexual en Galicia:
un camiño por percorrer*
Daniela Ferrández Pérez

4

Para Raquel Osborne a historia das sexualidades durante o franquismo —e engadimos, a época contemporánea— mantén unha ‘omisión respecto a lo que está sucediendo con los varones gays en cuanto a la recuperación de la memoria histórica de las lesbianas’ (2009: 59).

5

Malia que o investigador Narciso de Gabriel rescatou a súa historia atendendo ao feito de que o caso respondía a múltiples lecturas (De Gabriel, 2008), a visión maioritaria coa que a meirande parte da prensa contou o caso é a dun lesbianismo estático e esencialista.

6

A historiadora británica Jen Manion (2020) recolle no seu ensaio *Female Husbands: a Trans Story* multitude de casos de historias de mulleres que viviron como homes e casaron con mulleres en Reino Unido e Estados Unidos, empregando a categoría *Female Husbands*.

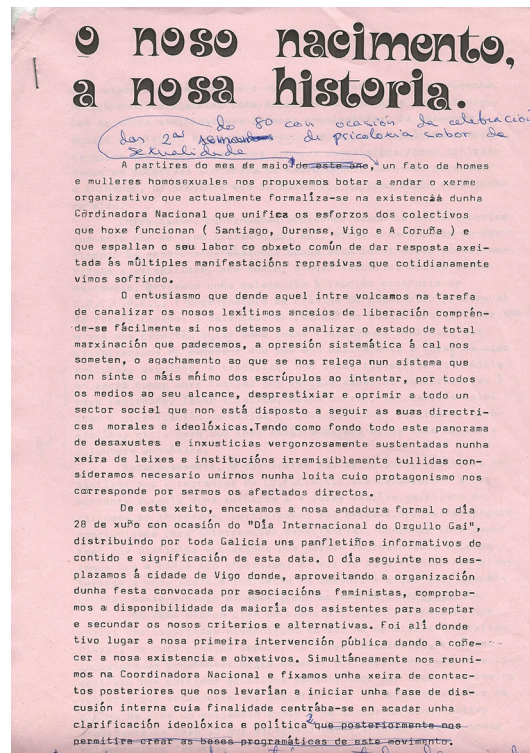

Fig. 1. Coordinadora de Colectivos Gais de Galiza, ‘O noso nacimiento, a nosa historia’.

Fonte: Texto elaborado pola Coordinadora de Colectivos Gais de Galiza en 1980. Arquivo persoal de Xabier Mañón.

fainos repensalos. A modo de exemplo, falar de Historia de Xénero non se corresponde coa mera inclusión dalgúns perfís de mulleres destacados no vasto campo que conforma a historia masculinizada, senón que implica un novo enfoque que nos permite repensar o pasado ampliando a nosa visión sobre como se configuraron os procesos históricos (Otero 2019: 43).

Sobre isto cómpre alertar do perigo que supón entender o rescate cara ao presente de memorias subalternas só como vestixios esquecidos do que na actualidade consideramos lexítimo. Se neste rescate non cuestionamos os termos que constrúen esa lexitimidade e os mecanismos polos cales unha parte da poboación foi relegada á subalternidade, en vida mais tamén na memoria, tenderemos de novo a invisibilizar todo aquilo que continúe fóra. Por exemplo, se pensamos no pasado das relacións homoeróticas sen cuestionar que tanto as fontes como quen investiga estamos programadas para seleccionar os relatos masculinos e excluír e apagar os das mulleres, corremos o perigo de manter unha ‘historia dos homes’ que, aínda cunha diversa sexualidade, perpetúa a invisibilidade das mulleres.⁴

Algo así é o que aconteceu en non poucas ocasións coa propia Historia da disidencia sexual. Ante unha visión da sociedade onde o trans* non podía ser un xeito posible e recoñecido, extraéronse multitude de vidas, relatos e acontecementos de disidentes sexuais do pasado explicados desde os prismas do que se consideraba aceptable ou recoñecido, prismas en que o trans* non entraba. O caso de Elisa e Marcela constitúe sen dúbida un exemplo paradigmático cando é concebido como unha historia unicamente lésbica,⁵ sen atender a que as vidas destas *Female Husbands*⁶ puidesen ser interpretadas —tamén— desde outros parámetros.

Na miña opinión, a resposta non é outra que admitir que aquelas realidades que consideramos lexítimas para facer parte da nosa identidade social no presente non teñen por que corresponderse co xeito no que se amosaran as expresións humanas no pasado. É por iso polo que proxectar esas realidades a contextos onde non existían ou non estaban definidas implica directamente silenciar os rastros de todo o que non se corresponda con elas.

*A Historia e a Memoria da
disidencia sexual en Galicia:
un camiño por percorrer*
Daniela Ferrández Pérez

7

A invención do termo
corresponde ao sexólogo David O.
Cauldwell en 1949, sendo aceptada
pola comunidade médica anos máis
tarde (Abiétar 2019: 50).

8

Arquivo do Reino de Galicia,
Fondo: Audiencia Provincial,
Expediente número 69, arquivo
n.º 3351.

Se pensarmos o trans* como identidade en parámetros actuais, isto é, como unha opción vital posible para as persoas que se identifican como tal —xa sexa a través dun proceso médico, dun recoñecemento social e legal, ou de ambos os dous— e tentamos procurar estas imaxes no pasado, o resultado vai discorrer inevitablemente pola falla ou escaseza de casos. A conciencia social da existencia dun colectivo trans*, aínda que é algo que depende de cada contexto, é exclusivamente recente. Para as persoas que poboaron a Galiza de hai cen anos a idea de se recoñecer noutro xénero e poder vivir nel talvez fose unha posibilidade que non existía. Atrévome a afirmar que para moitas esta idea nin sequera existiu durante moitas décadas despois da invención do termo ‘transexualidade’ en 1949.⁷

Agora ben, isto non significa que non houbera galegas no pasado que para acadaren benestar emocional tentaran vivir as súas vidas identificándose cun xénero diferente ao asignado ao nacer. Houbo algunhas que expresaron claramente esta vontade, como é o caso de Manolo Santiso, labrego de Carral inscrito como muller ao nacer e procesado en 1939 baixo o delito de escándalo público por tentar vivir vestido de home e dedicarse ao traballo sexual. Segundo o expediente xudicial deste caso, Manolo Santiso frecuentaba a taberna da aldea en que vivía vestido de home e solicitando ser tratado como tal. Nos interrogatorios declarará que un dos motivos principais para esta transgresión radicaba no benestar que sentía. Refería que, a pesar de que en diferentes ocasións e por presión da familia tentou vivir cunha identidade feminina, non o chegou a conseguir por causa do malestar que lle provocaba. Como chegou a afirmar nun dos interrogatorios para que explicase os motivos da súa transgresión:

Que es verdad que desde hace tiempo tiene la manía de vestir de hombre, como vista [sic], realizando las labores propias de ese sexo, en cuanto se refiere a labores, fumar, beber, y aún incluso sintiendo deseo por las mujeres, a las que les gusta manosear y con ello goza; que por más que ha tratado o sus familiares le aconsejaron, no puede volver a vestir de niña, o mejor dicho, de mujer.⁸

Como se pode observar, os sentimentos de desexo, pracer e benestar encóntranse no centro das motivacións da transgresión de Manolo e da conformación da súa estratexia, a cal prometeu mudar volviendo a vestir roupas ‘propias de su sexo’ cando fose liberado, antepoñendo así os riscos aos beneficios. O benestar de Manolo á hora de efectuar prácticas trans* conformou a súa vida cotiá, cando menos mentres persistiu na súa procura dunha vida vivíbel. Porén, a maioría das que se expresaron en público con roupas ou nomes diferentes aos asignados fixérono en espazos concretos, en momentos puntuais e en contextos diversos, sempre ou case sempre durante períodos delimitados de tempo; períodos que remataban pola intervención das autoridades, pola sanción social, polo abandono do espazo seguro, ou pola fin do espectáculo. Deste xeito, o trans*, entendido como o transcurso cara a fóra do xénero asignado ao nacer, existiu e expresouse en multitude de casos na Galiza do pasado, mais en ningún puido ser unha identidade recoñecida, e moito menos presentarse de xeito estable como unha opción de vida. A resposta a este paradoxo non é outra que a diferenciación entre identidade e práctica, como ben sinala a historiadora británica Jen Manion:

To say someone “transed” or was “transing” gender signifies a process or practice without claiming to understand what it meant to that

*A Historia e a Memoria da
disidencia sexual en Galicia:
un camiño por percorrer*
Daniela Ferrández Pérez

9

Méndez, Mila (2019): 'Elisa y
Marcela, ¿Por qué se separaron?',
en *La Voz de Galicia*, 18 de xullo [En
líña] <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/sociedad/2019/06/10/elisa-marcela-separaron-argentina-caminos/00031560157708228252843.htm> [última consulta: 24/10/2023].

person or asserting any kind of fixed identity on them. In this way, we might view the subjects (of this book) as traveling through life, establishing an ongoing and ever-unfolding relationship with gender, rather than viewing them as simply shifting between two unchanging binaries. (Manion 2020: 11)

O feito de que a procura no pasado de identidades e categorías estáticas que parten do presente sexa algo que cambalee constantemente non é exclusivo do fenómeno trans*. De novo, o caso de Elisa e Marcela ilustra esta afirmación, pois que Marcela estivese grávida cando chegaron ao Porto, dando a luz posteriormente a unha nena, cuestiona —tamén—, a imaxe de lesbianismo estático construída sobre elas. Isto mesmo leva a interpretacións publicadas en prensa que acaban por despolitizar a súa historia, como a dunha descendente de Marcela, quen afirma que 'eran amigas e Elisa, por amizade, fíxose pasar por home para que Marcela puidera casar e non ter un fillo como solteira'.⁹

A resposta, de novo, reside na dificultade de nomear ou etiquetar vidas no pasado con base nas identidades fortemente definidas na actualidade, lexitimadas e admitidas como as únicas posibles. Isto non implica, nin moito menos, pensar que o LGBT+ actual non ten rastros no pasado e que polo tanto non ten lexitimidade nin cabida na identidade social actual, senón entender que a súa discriminación parte da construción dun relato cisheteropatriarcal normativo que excluíu e silenciou de xeito sistemático a todas aquelas que o cuestionaron. Deste xeito, as memorias LGBT+ e queer emerxen como disputas fronte ás narrativas hexemónicas por volta da sexualidade, actuando como parte do proceso de subversión desa mesma normatividade (Villaplana, Valencia e Gutiérrez 2017: 9). Polo tanto, procurar o pasado LGBT+ coincide con rescatar as historias daquelas que cuestionaron este marco normativo, e que non o fixeron *per se* dun xeito estático que encaixe perfectamente nas identidades lexitimadas para existir no presente. Procurar o futuro, pasa, nese senso, por cuestionar ese mesmo relato no presente abrindo o camiño a unha identidade social máis ampla e igualitaria, e sobre todo, que non precise excluír a todas aquelas que a poñen en dúbida.

Para isto, cómpre abandonar a procura dunha esencia transhistórica que se corresponda directamente con aquilo que para nós ten lexitimidade. O lésbico, o gai, o bi, o trans*, etc. non son características innatas que se expresen do mesmo xeito en todas as épocas e culturas, senón que se corresponden con desexos e prácticas que dun xeito ou doutro xeran ansiedades na norma social dominante de certos contextos e territorios.

Aínda que en moitas ocasións está ausente das fontes dispoñibles, valorar o desexo pode ofrecer respostas á análise desas mesmas prácticas incorporando matices que doutro xeito non se terían en conta. Así, volvamos por un intre ao caso de Manolo Santiso, quen, como dixemos, expresou ante as autoridades que tras a motivación do seu travestismo se encontraba o desexo de sentirse ben.

Estas prácticas —non violentas— motivadas polo desexo e que cuestionan os marcos normativos non son exclusivas das minorías que conforman a diversidade sexual e de xénero, senón que amosan, unha vez máis, que os mandatos imperantes con respecto ao xénero e á sexualidade non atoparon reflexo nunha grande parte da poboación. Durante finais do XIX e principios do XX, por exemplo, as prácticas transgresoras cos mandatos normativos sexo-xenéricos atoparon espazo de liberdade nun fenómeno

escénico que se popularizou por Galiza e o resto do Estado, como é o do transformismo escénico. Polo país galego xiraron artistas do talle de Leopoldo Fregoli, Ernesto Foliers, Egmond de Bries ou Tina Parri, circuando por unha rede de salas, teatros e cabarés que programaban funcións decotío.

O impacto foi tal que mesmo xurdiron infinidade de 'imitadores de Fregoli' polo país a través de comparsas de entroido, funcións en festas populares e verbenas e algúns perfís destacados como o transformista ferrolán Pardo Agudín ou o monfortino Jules (Ferrández 2022). Aínda que unha parte da prensa e do público acollía con loanzas estes espectáculos, as voces críticas foron coetáneas ao fenómeno. Un exemplo constitúeno as palabras do escritor Antonio Zozaya, quen afirmaba nas páxinas de *Galicia Nueva*, sobre o transformismo, que:

De algún tiempo acá se nos sirve casi a diario en los teatros el tipo del vicioso invertido y nadie protesta [...] es preciso arrojar a los hombres vestidos de mujer no solo del teatro, sino del carnaval. Hay que perseguir a los invertidos, no ya entre bastidores, sino en todas partes.¹⁰

O transformismo escénico xerou, polo tanto, ansiedades, tensións, e intentos de cancelación que o levaron a desaparecer da meirande parte dos palcos coa chegada da ditadura (Usó 2019). Non sabemos, pois non hai xeito de sabelo, se estes transformistas que traspasaban as barreiras da norma de xénero hoxe serían trans*, gais,lésbicas, bis ou NB. Malia a afirmación de que este espazo escénico se converteu nun lugar de referencia para a disidencia sexual de principios do xx (Vellojín 2019), non coñecemos o que acontecía naqueles cuartos pechados en que non entraba a ollada do poder. Non obstante, e como acabamos de mencionar, o proceso ten un enorme potencial político á hora de (re)ler o noso pasado cun enfoque que cuestiona a existencia dunha sociedade que cumpría estritamente os mandatos imperantes sobre o xénero e a sexualidade. Así, o transformismo evidencia como durante principios do século xx unha importante cantidade de xente celebraba e loaba prácticas que noutros contextos eran perseguidas polas autoridades.

Desexos e prácticas ás que a Historia e a Memoria da disidencia sexual deben prestar atención achegan información moi valiosa que vai alén das esencias identitarias dos suxeitos, xa que nos falan sobre os contextos en que se desenvolven, axudándonos a coñecer unhas condicións históricas concretas que afectaron ás persoas nas súas vidas e xeitos de vivirlas (Marshall 2021: 3). Condicións que evolucionaron a través de idas e voltas marcando un camiño que desemboca no presente, e que revela as omisións e persecucións que xeraron situacións históricas de desigualdade. Son uns desexos e prácticas que acabaron xerando identidades e que tampouco foron estáticas, mais que atoparon reflexo nas iguais para daren corpo á comunidade que acabaría pulando por abrir a norma e construír un futuro máis libre para todas.

Un exemplo co que ilustrar esta afirmación constitúeo a historia de Teresita, disidente sexual galega internacional que saltou á fama co alcume de 'Princesa de Borbón'. Teresita foi inscrita como home ao nacer na Coruña no ano 1889, no seo dunha familia de comerciantes acomodada. Segundo os relatos xornalísticos e bibliográficos que posteriormente farán mención á súa infancia, Teresita non demorou en amosar unha desconformidade coas normas de xénero que se esperaban dela. Tiña, como

A Historia e a Memoria da disidencia sexual en Galicia: un camiño por percorrer
Daniela Ferrández Pérez

11
‘Aventuras de Teresita’, *El Progreso: diario liberal*, 19/03/1911, 2.

12
‘Buenos Aires tenebroso: ladrones vestidos de mujer’, *Fray Mocho*, 7/06/1912, 70.

13
Aínda que o termo *sexilio* foi acuñado por Manuel Guzmán (1997) para se referir ás persoas homosexuais que, por causa da homofobia, migraban desde Puerto Rico cara aos Estados Unidos durante os anos oitenta, emprégase nun amplo espectro para nos referir ás migracións das persoas disidentes da norma sexo-xenérica motivadas polas políticas destinadas a condenalas ou expulsalas das fronteiras estatais (La Fontain-Strokes 2005: 279).

14
‘Solicitud de licencia para a apertura dun bodegón na Rúa Hércules’, Arquivo Municipal da Coruña, Licencias de apertura de establecementos, Caixa 8746-3.

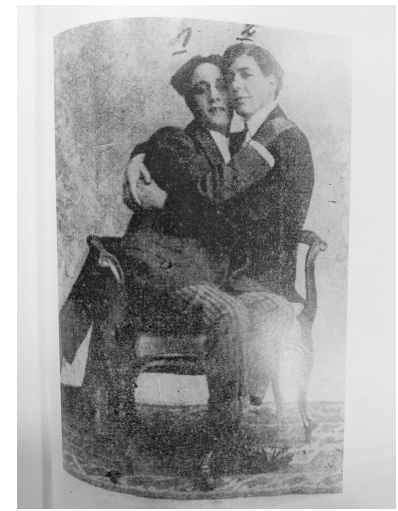

Fig. 2. Teresita.
Fonte: ‘Buenos Aires tenebroso’, *Frey Mocho*, 07/06/1912, p. 70.

Fig. 3. Teresita (esquerda) e La Bella Otero (dereita).
Fonte: Gonzalo Allegue (1992: 200).

se dicía daquela, ‘torpes inclinaciones’,¹¹ un de tantos xeitos de nomear as que rachaban cos preceptos básicos da norma sexo-xenérica imperante e que reflectía o seu empeño por vestir roupas de muller e nomearse en feminino. En consecuencia, emigrou á Arxentina durante a primeira década do século onde fixo parte dunha comunidade de travestis coñecida como ‘Las Evas Hombrunas’, que funcionaba como espazo de sociabilidade e solidariedade.¹² A súa historia está chea de detencións, expulsións de países e, en consecuencia, un sexilio constante,¹³ que rematou cun retorno á súa Coruña natal en 1939, onde adquiriu unha licenza para abrir un establecemento de bebidas, un bodegón,¹⁴ e subsistir nunha identidade masculina.

Non podemos asignar unha esencia identitaria a Teresita. Se analizamos as súas viaxes e aparicións en xornais, constatamos que se podería deslizar por moitas das etiquetas que utilizamos hoxe en día para referirnos ás disidentes sexuais. A través das referencias fotográficas que se conservan, poderíamos ler episodios da súa vida como unha muller trans* (Fig. 2), como un home marica, ou inclusive como un home gai que tentaba subsistir a través do travestismo e a prostitución (Fig. 3).

Agora ben, isto non significa que a súa historia non achegue cuestións importantes na construción dunha memoria LGBT+ galega. Fálanos de sexilio, de comunidades migrantes sexodisidentes en ultramar, da persecución policial alén das fronteiras, e do escarnio dos xornais a quen transcendía con fama a moral normativa.

Falarnos dos desexos e prácticas das persoas e de como estiveron condicionadas polos contextos nos que se desenvolveron non implica expurgar dos libros de Historia e dos proxectos memorialísticos toda referencia ás siglas LGBT+. Como se observa no título da obra de Jen Manion (2020), unha historia atravesada por prácticas trans* é tamén unha ‘historia trans’. A viraxe da identidade cara á práctica permítenos utilizar a etiqueta dun xeito non exclusivo, entendendo as vidas, as identidades e mesmo as prácticas das persoas non como algo estático, senón como algo que evoluciona, que se transforma e dá pé a outras lecturas. Nese senso, o concepto

A Historia e a Memoria da disidencia sexual en Galicia: un camiño por percorrer
Daniela Ferrández Pérez

de disidencia sexual como marco no que se desenvolve o LGBT+ ten a potencialidade de evitar as competicións de memorias que xeran as visións esencialistas. A historia de Elisa e Marcela é unha historia lesbica, unha historia bi e unha historia trans*, dependendo das prácticas que analicemos, mais é, ante todo, e para todas por igual, unha historia de disidentes sexuais.

3. As achegas da Historia e a Memoria da disidencia sexual para unha cidadanía democrática

Como se entende dos anteriores parágrafos, a Historia e a Memoria da disidencia sexual é un mecanismo necesario para a construción dunha cidadanía democrática que entenda como parte de si aquelas identidades, prácticas e sexualidades historicamente relegadas ás marxes. Como se cumpre este obxectivo?

En primeiro lugar, divulgar estes contidos no sistema educativo en particular e na sociedade en xeral é unha ferramenta para celebrar a diversidade e a diferenza. Entender que esta diversidade non se expresa do mesmo xeito en todos os contextos e culturas non impide atender á 'usualización' (*Usualing*) que propón Sue Sanders (2021) á hora de transmitila. Este concepto implica dar a coñecer a existencia de diversidade sexual e de xénero dun xeito transversal no eido educativo (nas Matemáticas, Historia, Inglés, etc.) ampliando a información dispoñible e volvéndoa accesible. Para Sanders, coñecer a historia sen omisións dun pobo ou un país promove o respecto, e desarma moitos prexuízos sobre as características dese territorio que anteriormente se omitían (2021: 376). Para o caso galego, esta cuestión tórnase especialmente relevante por mor da súa ausencia reiterada en moitos estudos e proxectos divulgativos sobre Historia e Memoria da disidencia sexual elaborados cunha perspectiva estatal. Estes estudos e divulgacións non só adoitan centrarse en grandes enclaves como Madrid ou Barcelona, senón que en ocasións directamente omiten a existencia de historia da disidencia sexual en Galicia. Un caso paradigmático constitúeo a serie documental de RTVE *Nosotrxs somos*, que narra a historia do movemento LGBT en España a través de sete episodios. A pesar de que en Galicia existen colectivos de disidentes sexuais —ao menos— desde o ano 1976 e que se contan entre os primeiros integrantes da COFLHEE,¹⁵ que mantiveron unha intensa actividade durante todo o período da Transición, chegando mesmo a convocar unha manifestación histórica en Vigo en 1981, nesta produción audiovisual de varias horas non existía nin unha soa mención a Galicia. Estas omisións axudan a perpetuar prexuízos e estereotipos que cómpre desterrar a través da investigación e divulgación, como que Galicia —en xeral— ou o rural —en particular— sempre foron un lugar do que as disidentes sexuais fuxiron e onde non puideron existir espazos de liberdade ou referentes visibles.

Con todo, non se trataría só de deixar constancia de que a diversidade existiu e se expresou, senón que, como se dixo anteriormente, resulta crucial un enfoque que analice, sitúe e relacione os contextos e os espazos en que as prácticas disidentes se desenvolveron. Nese senso, para Britton a divulgación da Historia aprende unha grande variedade de adaptacións que os individuos e as sociedades adoptaron ante os problemas cos que se enfrontaron, á vez que as distintas opcións empregadas e as súas consecuencias (Britton 1998: 155). No eido concreto ao que nos referimos, isto tradúcese na análise dos mecanismos mediante os cales os diferentes sistemas

A Coordinadora de Frontes de Liberación Homosexual no Estado Español (COFLHEE) fundouse en 1977 por iniciativa da Front d'Alliberament Gai de Catalunya, sumando nos anos posteriores a diversos colectivos do Estado, entre os que se encontra a Fronte de Liberación Homosexual Galega (FLHG). A FLHG desenvolveu as súas primeiras xuntanzas en 1976 e adheriuse á entidade estatal en 1978.

A Historia e a Memoria da disidencia sexual en Galicia: un camiño por percorrer
Daniela Ferrández Pérez

16

Time for Inclusive Education (TIE) é unha entidade que traballa en colaboración co Goberno de Escocia a prol da introdución de contidos vencellados á diversidade sexual e de xénero no sistema educativo escocés. A historia de Bayard Rustin é un destes materiais. [En liña] <https://lgbteducation.scot/resources/curriculum-resources/> [última consulta: 24/10/2023]

17

Francisco Vázquez fai esta afirmación referíndose ao 'homoerotismo', mais tamén é válida para falar de disidencia sexual (2012: 17).

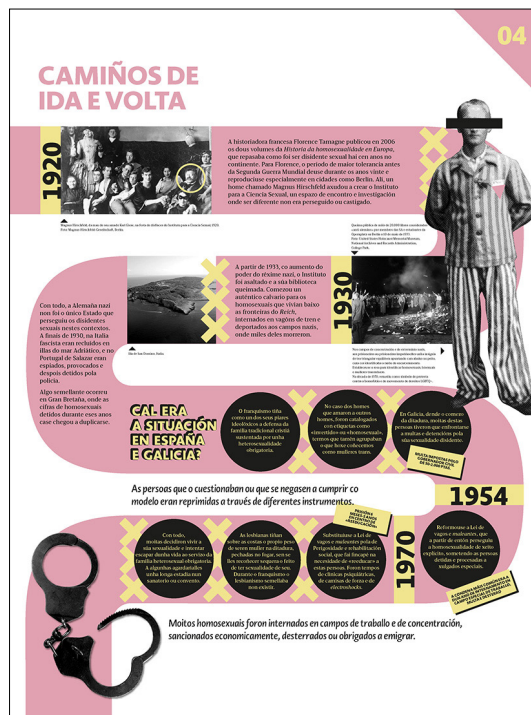

Figura 4: 'Camiños de ida e volta'.
Fonte: Consello da Cultura Galega: Exposición 'Sen Cancelas: memorias do arco da vella en Galicia', panel 4.D [En liña] <http://consellodacultura.gal/exposicions/item.php?id=8328&exp=201287&idioma=gal&nome=Sen%20ancelas> [última consulta: 24/11/2023].

e poderes dominantes xestionaron a existencia de diversidade sexual e de xénero. Así, para Cáceres e Afonso (2021: 558) importa sacar á luz a persecución e sanción contra as disidentes sexuais que tivo lugar durante o pasado en diferentes países —non só ditaduras—, reflexionando sobre os obstáculos que encontraron e debatendo sobre as súas reivindicacións. Segundo a guía didáctica sobre a historia de Bayard Rustin, de Time for Inclusive Education,¹⁶ estes coñecementos axudan a comprender as repercusións que tiveron os diferentes acontecementos e mudanzas sociais na vida destas persoas, situando as razóns estruturais da desigualdade, e proporcionando, á súa vez, ferramentas para enfrontarse a elas.

Alén do exposto, estes contidos clarifican os procesos históricos en xeral, en tanto que a disidencia sexual impregna de cheo os 'grandes temas' que a historiografía torna canónicos: a historia do movemento obreiro, a historia do clericalismo, da nación, do racismo, das ditaduras, etc.¹⁷ Prestar atención ao contexto no que se desenvolven estes desexos e prácticas e analizar as mudanzas históricas e as súas consecuencias sobre a vida das persoas axuda a situar, ademais, a idea de que o progreso non é lineal, cuestionando así as interpretacións teleolóxicas que conciben a historia das sexualidades disidentes como un camiño que irremediamente remata na conquista de dereitos.

Este coñecemento interpela directamente a aquelas persoas que se consideran parte do colectivo LGBT+, pois achega referentes positivos, historias de resistencia e xenealoxías coas que situarse no presente. Non obstante, debe estar dirixido á sociedade no seu conxunto para que non se esquezan os resultados que provocaron certos discursos e políticas na vida daquelas que non as acataron. De igual modo, estes contidos evidencian como as conquistas de dereitos non foron necesariamente parellas á democratización da segunda metade do século xx no contexto occidental, en tanto que resultado das loitas de movementos organizados. O matiz non é fútil, pois empraza a manter esas conquistas como un beneficio para o conxunto da cidadanía que pode desaparecer, mesmo en sistemas democráticos.

A Historia e a Memoria da disidencia sexual en Galicia: un camiño por percorrer
Daniela Ferrández Pérez

18

Atopamos un exemplo na cidade de Pontevedra, onde os colectivos e as institucións aproveitaron o Orgullo do ano 2022 para situar a necesidade de recuperar a memoria como unha das reivindicacións centrais. 'Pontevedra inaugura o seu Orgullo cunha reivindicación da Memoria LGTBIQA', *Galicia Confidencial*, 21/06/2022, [En liña] <http://www.galiciainconfidencial.com/noticia/202300-pontevedra-inaugura-orgullo-cunha-reivindicacion-memoria-lgbtqiqa> [última consulta: 24/11/2023].

4. O papel do activismo LGBT+ no rescate das memorias disidentes

Xa sexa de xeito directo ou indirecto, o activismo LGBT+ é un actor implicado no traballo de recuperación dunha Historia da disidencia sexual e na construción dunha memoria democrática común. En primeiro lugar, o activismo constitúe un sector interesado na recuperación destas memorias, polo que moitas das súas reivindicacións teñen a capacidade de situar na axenda política e social a necesidade de investigar, divulgar e promocionar a Historia da disidencia sexual.¹⁸

En segundo lugar, as asociacións e activistas LGBT+ adoitan servir como fonte en investigacións e proxectos académicos do eido das Ciencias Sociais. Nese senso, as investigacións interesadas na Historia da disidencia sexual —que decote adoitan saír da mera disciplina historiográfica, implicando a antropólogas, filólogas, filósofas ou sociólogas, por citar algunhas— sérvense de fontes e testemuños custodiados ou reproducidos por activistas e asociacións LGBT+. Neste punto, existe o perigo de desenvolver —consciente ou inconscientemente— prácticas extractivistas.

O extractivismo epistémico ou ontolóxico foi definido por Lianne Betasamosake como o despoxo de coñecementos dos pobos do sur global por parte dos sistemas coloniais, para despois transformalos —cousificálos— e mercadear con eles anulando a súa carga política (Grosfoguel 2016). Recentemente, as investigadoras arxentinas Gabriela Bad Widgor e Paola Bonavitta ampliaron esta idea co concepto de extractivismo académico, que entende a academia occidental como un ente construído sobre os cimentos do colonialismo e que é, polo tanto, extractivista en si mesmo. Estas investigadoras definen ao colectivo LGBT en xeral e trans* en particular como principais vítimas de investigacións extractivas (Bad Wigdor e Bonavitta, 2021).

No eido concreto ao que nos estamos a referir, estas prácticas materializáranse na extracción de memorias de activistas e asociacións, o seu procesamento en produtos académicos intelixibles e/ou inaccesibles para unha parte destes colectivos —cousificación—, e a súa mercantilización para obter rédito propio ou económico, xa for a través de relatorios académicos, iniciativas comerciais ou fondos públicos.

As propostas de Santos (2006) no relativo a unha rede de saberes que practique a lóxica da investigación-acción semella unha boa solución para evitar prácticas extractivistas nestas investigacións. No seu texto, Santos propón unha serie de postulados útiles para artellar unha Socioloxía Queer, extensibles a outras áreas de coñecemento das Ciencias Sociais, que axudan a situar á persoa investigadora nunha posición horizontal co suxeito —queer— que está a investigar. Entre estes postulados atopamos varias ferramentas interesantes para aplicar no eido da Historia da disidencia sexual, mais cómpre destacar a 'reciprocidade' como un seguro contra o extractivismo:

Importa considerar formas de retribuir os contributos que os/as participantes ofrecen ás diversas etapas da investigación-acção. Este postulado de reciprocidade coloca-se sobretudo a partir do momento em que o acceso ao "campo" é negociado, envolvendo formas de retribuição que podem passar por serviços à comunidade LGBT em regime de voluntariado, tais como a organização de arquivos, recolha de bibliografia, partilha de informações ou disponibilização de observatórios de imprensa e outras bases de dados. (Santos 2006: 103).

Nese senso, a divulgación dos contidos propios da historia da disidencia sexual cara á sociedade e activismos é un elemento importante desa reciprocidade. Referímonos a unha divulgación que, sen perder a rigorosidade, sexa accesible e situada. Nesta tarefa, é un punto fundamental o traballo en rede. Unha rede conformada por investigadoras de diferentes disciplinas, mais tamén por activistas, asociacións e cooperativas culturais, e con capacidade de participar en espazos institucionais. A existencia dunha rede pola memoria da disidencia sexual que constrúa con base nunha ecoloxía de saberes é unha ferramenta capaz de esquivar os perigos de omisión e despolitización que presenta a participación das institucións na construción dunha memoria pública LGBT. Isto permite, como di Rita Ortega, ‘abrir el archivo, colarse en su interior, desempolvarlo, conversar con él [...] darle sentido en la actualidad, orientarlo al futuro y atender a su potencialidad más allá de su tiempo histórico’ (Ortega 2021: 5).

5. Conclusións

Investigar a Historia e rescatar as memorias da disidencia sexual devén unha ferramenta necesaria para construír unha cidadanía democrática, posto que axuda a usualizar a existencia de diversidade sexual e de xénero nas sociedades humanas. Para isto, cómpre entender esta diversidade como a existencia de diferentes xeitos de ser, sentir e desexar no mundo, definidos atendendo ao contexto no que se desenvolven. Deste xeito, non existe unha esencia transhistórica que nos permita establecer ligazóns ao longo dos tempos e das culturas entre identidades e etiquetas definidas na nosa actualidade e os desexos e prácticas que acontecen no pasado. Isto non significa que non sexa posible reconstruír xenealoxías ou que a Historia e a Memoria da disidencia sexual perda a súa capacidade política, desligándose das reivindicacións de que o LGBT+ ten un pasado, senón que nos empra a cuestionar o paradigma binario que atravesas as memorias oficiais. Nese senso, na Galiza contemporánea podemos e debemos falar de como operaron as normas que converteron esa existencia de diferentes xeitos de ser e sentir aos que nos referiamos en disidentes sexuais. Coñecer como se conformaron os discursos que a través da patoloxización ou a criminalización xustificaron a sanción e a persecución das disidentes sexuais é unha ferramenta para estar alerta ante o preocupante aumento dos discursos discriminatorios na actualidade. Ademais, cuestionar a lexitimidade das normas que engabetaron as actitudes humanas abre camiño cara a unha sociedade máis xusta e igualitaria, algo que non só beneficia aos colectivos LGBT+, senón a sociedade no seu conxunto.

A Historia e a Memoria da disidencia sexual en Galicia: un camiño por percorrer
Daniela Ferrández Pérez

Obras citadas

ABIÉSTAR, Daniel, 2019. *¿Solo dos? La medicina ante la ficción política del binarismo de género* (Oviedo: Cambalache Libros).

ALLEGUE, Gonzalo, 1992. *Galegos: as mans de América* (Vigo: Nigra).

AMIGO VENTUREIRA, Ana, 2022. *Biciosas o la necesidad de queerizar lo queer* (Madrid: Kaótica Libros).

BARD WIGDOR, Gabriela e BONAVITTA, Paola, 2021. 'Feminismos decoloniales y saberes plurales anfibios en el Capitalismo Neo-extractivista', *Sul-Sul, Revista de Ciências Humanas e Sociais* I(3): 6-24.

BRITTON, Diane, 1998. 'Historia Pública y Memoria Pública', *Ayer* 32: 147-162.

CÁCERES, Rafael e AFONSO, Raquel 2021. 'La lucha por el reconocimiento de la diversidad sexual: memoria, resistencias y reivindicaciones LGBTI', en VV.AA. 2021: 556-566.

CARRETERO PASÍN, Ángel Enrique, 2008. 'Maurice Halbwachs, Oficialidad y clandestinidad de la memoria', *Athena Digital* 13: 95-103.

DA SILVA, Gilda e TALBOT, Eugenio, 2020. 'De-construyendo el pasado: sobre la potencia política y las memorias al margen de la comunidad LGBT en Argentina', *Caderno de Letras* 37: 301-318.

DE GABRIEL, Narciso, 2008. *Elisa e Marcela, alén dos homes* (Vigo: Nigratreia).

ENCABO, Enrique, ed., 2019. *Miradas sobre el cuplé en España: identidades, contextos, artistas y repertorios* (Madrid: Instituto Complutense de Ciencias Musicales).

EPPS, Brad; VALENS, Keja; JOHNSON, Bill, eds., 2005. *Passing lines: sexuality and immigration*, 275-309 (Cambridge: Harvard University).

FERNÁNDEZ PARADAS, Antonio Rafael, 2017. 'Patrimonios invisibles. Líneas de investigación desde la perspectiva de género y la recuperación de la memoria LGBT', *Vivat Academia: revista de Comunicación* 141: 115-137.

FERRÁNDEZ, Daniela, 2022. *A defunción dos sexos: disidentes sexuais na Galiza contemporánea* (Vigo: Xerais).

GRAVES, Karen, 2012. "'So, You Think You Have a History?': Taking a Q from Lesbian and Gay Studies in Writing Education History', *History of Education Quarterly* 52(04): 465-487, 466.

GROSGUÉL, Ramón, 2016. 'Del "extractivismo económico" al "extractivismo epistémico" y al "extractivismo ontológico": una forma destructiva de conocer, ser y estar en el mundo', *Tábula Rasa* 24: 123-143.

GUZMÁN, Manuel, 1997. “‘Pa’ la escuelita con mucho cuida’o y por la orillita’: A Journey through the Contested Terrains of the Nation and Sexual Orientation’, en Negrón e Grosfoguel 1997: 209-230.

LA FONTAIN-STROKES, Laurence, 2005. ‘Cultures of the Puerto Rican Queer Diaspora’, en Epps, Keja e Johnson 2005: 275-309.

MANION, Jen, 2020. *Female Husbands. A Trans History* (Cambridge, Mass: Harvard University).

MARSHALL, Daniel, ed., 2021. *Queer Youth Histories* (London: Palgrave MacMillan).

—, 2021. ‘What is Queer Youth History?’, en Marshall 2021: 1-40.

NEGRÓN Francés e GROSFUGUEL, Ramón, eds., 1997. *Puerto Rican Jam: Rethinking Colonialism and Nationalism* (Minneapolis: University of Minnesota Press).

ORTEGA RUIZ, Rita, 2021. *El (Por)venir del archivo. Aportaciones efímeras desde la disidencia sexual*. Trabajo de Fin de Mestrado. Universidade de Granada [En liña] <https://digibug.ugr.es/bitstream/handle/10481/70844/TFMRitaOrtegaRuiz-2.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [última consulta: 23/10/2023].

OSBORNE, Raquel, 2009. ‘La sexualidad como frontera entre presas políticas y presas comunes bajo los nazis y el franquismo’, *Política y Sociedad* 46(1-2): 57-77.

OTERO GONZÁLEZ, Uxía, 2019. ‘Historia, mujeres y género: de una historia sin género a una historia de género’, *Historiografías: revista de historia y teoría* 17: 27-50.

PÉREZ WINTER, Cecilia, 2014. ‘Género y Patrimonio: Las “ProMujeres” de Capilla del Señor’, *Estudios Feministas* 22(2): 543-561.

ROMERO CABALLERO, Belén, 2017. ‘Re-existencias travestis: una contrahistoria desde la diferencia visual en Perú’, *Arte y políticas de identidad* 16: 97-122.

SANDERS, Sue, 2021. “‘Coda: Growing Up Needing the Past’”: An Activist’s Reflection on the History of LGBT History Month in the UK’, en Marshall 2021: 371-380.

SANTOS, Ana Cristina, 2006. ‘Entre a academia e o activismo: Sociologia, estudos queer e movimento LGBT em Portugal’, *Revista Crítica de Ciências Sociais* 76: 91-108.

TRAVERSO, Enzo, 2011. ‘Historiografía y memoria: interpretar el siglo xx’, *Aletheia*, 2011 I(2) [En liña] <http://aletheiaold.fahce.unlp.edu.ar/numeros/numero-2/historiografia-y-memoria-interpretar-el-siglo-xx> [última consulta: 24/11/2023].

*A Historia e a Memoria da
disidencia sexual en Galicia:
un camiño por percorrer*
Daniela Ferrández Pérez

USÓ, Juan Carlos, 2019. *Orgullo travestido, Egmont de Bries y la repercusión social del transformismo en la España del primer tercio del Siglo xx* (Santander: El desvelo ediciones).

VÁZQUEZ GARCÍA, Francisco, 2012. 'Presentación: de la historia de la homosexualidad a la historia de los homoerotismos', *Ayer* 87: 13-21.

VELLOJÍN, Guillermo, 2019. 'Farándula de plumas y postín: Cuplé y sensibilidad *camp* en la España del Siglo xx', en Encabo 2019: 211-220.

VILLAPLANA, Virginia; VALENCIA, Sayak; LOZANO, Rian;
GUTIÉRREZ MAGALLANES, Coco, 2017. 'Memorias queer/cuir: usos materiales del pasado, narrativas postglobales e imaginarios del sur global', *Arte y políticas de identidad* 16: 9-14.

VV.AA., 2021. *Resúmenes y Ponencias XV Congreso de Antropología ASAAE* (Málaga: Última Línea).